

Humphreys, K. W.

A könyv és a könyvtár szerepe a társadalomban*

E dolgozatnak azt az alcímet adhatnánk, hogy *módszertani és olvasási vizsgálatok könyvtártörténeti vonatkozásai*. Így azokra a problémákra is utalhatnánk, amelyekkel a kutatás során ezen a területen szembenézünk, miközben a nyugati civilizáció különböző korszakaiból vett példákat használunk szemléltetésre. E példák ugyanakkor véletlenszerűnek is tűnhetnek, hiszen a könyv, könyvtár és a társadalom kapcsolatának teljes fejlődéstörténete egy ilyen terjedelmű dolgozatban nem mutatható be.

Érdeklődésem középpontjában a középkori szövegterjesztés kérdése áll, néhány példát fel is használok ebből a korból, most azonban azt szeretném megmutatni, hogy a történelem során felmerülő problémák megoldása azonos vagy hasonló módszert kíván.

Kérdéseink a következők: *mely könyvek voltak hozzáférhetőek s hol; kik olvasták ezeket; milyen bizonyítékaink vannak az olvasásra, s végül a könyvek használata milyen hatással volt (ha egyáltalán volt) a társadalomra?*

Az ellenkező irányból nézve, azt a kérdést is feltehetjük, a társadalomnak vajon mely elemei befolyásolták bizonyos könyvek, illetve bizonyos kiadványfajták forgalmát? Azt is megkérdézhetjük, hol voltak ezek a könyvtárak, kik számára alakultak, milyen volt az állományuk és milyen bizonyítékaink vannak a használatukra? Azt is szeretnénk tudni, milyen társadalmi erők hozták létre a könyvtárakat, milyen célból, s ezek hogyan teljesítették illetve teljesítik a megalapításukkor deklarált szándékokat?

Dolgozatunk a kérdések első csoportját érinti csupán, megoldást nem keresünk, de a tények adta kereteken belül a módszert és a helyes válasz keresése közben felmerülő problémákat állítjuk előtérbe. A kutatás alapját olyan források képezik, mint például a katalógusok, bizonyos korok könyvtári leltárjegyzékei, egyes könyvtáralapító társaságoknak vagy szervezeteknek az állomány összetételét is meghatározó, írásban megfogalmazott célkitűzései, a kölcsönzők névjegyzékei, illetve a magángyűjtemények listáját tartalmazó végrendeletek, melyek esetleg egy könyvtárról mint örökösről is tehetnek említést. További forrásként szolgálnak az írók levelezései, mikor köszönetet mondanak egy-egy könyvért vagy éppen kölcsönbe kérnek könyveket, használhatjuk regények, naplók és önéletrészek olyan könyvtárakra vonatkozó utalásait illetve hivatkozásait, amelyeket [az író vagy a szereplők] használtak vagy emlékeik vannak róla, továbbá minden idézet szépirodalmi művekben más szerzőktől (amely ugyan magában még nem bizonyítja, hogy az íróknak volt könyvtárak, de mégis hathattak a könyvgyűjteményükre).

---

* The Book and the library in society. Library History 7(1986). 105—118.

Tudósok és könyvtárosok is leírtak bizonyos könyvtárakat, amelyeket meglátogattak, s mindezekon kívül rendelkezésünkre állanak még olvasmányt ajánló jegyzékek is.

A könyvek maguk is jelölhetik eredetüket. Erre szolgál mindenképp az ex libris, vagy a tulajdonos nevét feltüntető címke, a helyrajzi szám (betűk és/vagy a polcon lévő helyüket jelző szám), illetve még a raktári szám is. A kötés alapján is kapcsolatot találhatunk a tulajdonossal, legyen ez gyűjtő, könyvtár vagy nyomda. Margináliák, firkálások és tollpróbák ugyancsak meghatározhatják a tulajdonost. Az írás jellege, az illumináció, a gyászceremónia és a liturgikus szertartások során említett vagy éppen elhagyott körülmények elegendők lehetnek ahhoz, hogy a helyre s esetleg az időre is következtessünk. A kézírás, illuminációk és a kéziratos könyvek „archeológiájának” egyéb vizsgálatai viszont már nagyon komoly paleográfiai és kodikológiai ismereteket igényelnek. Az ehelyütt nyert részeredmények nagyban gyarapíthatják a könyvtárra, egy-egy másoló műhelyből kikerült kötetekre vagy a terjesztésre vonatkozó ismereteinket. Ez alapvetően hozzájárul a kultúrtörténet rekonstruálásához, és egy-egy korszak társadalmának érdeklődési területeit mutatják fel.

A legrégebbi fennmaradt könyvjegyzékek a bencés rend kolostoraiból származnak. Az egyes kötetekről csekély információkat kaphatunk csupán. Ez felveti a művek azonosításának kérdését. Rendkívül megnehezíti az azonosítást, hogy a könyvjegyzékek gyakorta csak a szerzőt említik, s általában egy kötetet egyetlen lejegyzéssel. A kéziratos kötetek azonban többnyire különböző szerzőktől származó kolligátumokat alkottak, ezért aztán a jegyzékben a tényleges állomány töredékét említik csupán. Ezek a listák következőképpen csak durván tudósítanak a könyvtár állományáról. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy e feljegyzések tökéletlensége ellenére mégis szerezhethetünk bizonyos információkat a rend korabeli olvasmányairól. A 11. század előtt a bencés kolostorok alkották a szellemi élet kizárólagos központjait. Szent Benedek rendtartásának 48. fejezete előírja a szerzeteseknek, hogy napi rutin-teendők ellátásába iktassák be a rendszeres olvasást. Ezért tehát minden kolostorban volt könyvmásoló műhely. Az írástípus és az alkalmazott módszer elégséges jellemző már ahhoz, hogy bizonyos könyveket egy-egy kolostorhoz rendeljünk. A katalógusokból s a fennmaradt kéziratokból olyan bizonyítékok nyerhetők, amelyek kijelölnek egy kolostori könyvmásoló műhelyt. E leszűkített körben azután már lehetővé válik, hogy bizonyos eszmék elterjedését nyomonkövessük. Ezenkívül csak egy központ létezett még, a királyi udvarok. Charlemagne könyvtára például alapvető szerepet játszott annak az oktatásnak a fellendítésében, amelyet maga az uralkodó indított el. E könyvtárat Bischoff professzor sokféle bizonyíték segítségével részben rekonstruálni is tudta.

Egy-egy könyvtárállomány meghatározásának nehézségeit jól mutatja Reichenau két katalógusa. Az első (821—822) korához képest magas színvonalat képvisel, hiszen a szerzők mellett megadja a művek címét is. Ezek a címek azonban csupán a kötetekben lévő első művet jelzik. Jó képet ad arról, milyen eltérés volt az akkori katalógusokban foglalt művek száma és a ténylegesen meglévő művek száma között a Reginbert számára Reichenauban 835 és 842 között összeállított könyvlista. 42

kötet szerepel a listán, de némelyikben 20 különböző mű is található. Nem teljes ez a katalógus, mint ahogy a 821—822-ben összeállított sem az. Ez az hiányosság könnyen vezethet ahhoz a föltevéshez, hogy bizonyos témák egyáltalában nem szerepeltek a könyvtárban. A hasonló típusú intézményekből fennmaradt katalógusok összehasonlító vizsgálata (miként például a 12. századi bencéseké) a vizsgált rendet, illetve testületet érdeklő főbb témák árnyaltabb képét mutathatja. Természetesen semmiképpen sem akarjuk azt állítani, hogy egy könyv meglétéből annak olvasottságára is következtethetünk.

A középkori kolostorok könyvtárainak katalógusai, könyvlistái és leltárjegyzékai természetesen kiválóan segítik az eszmei áramlatok vizsgálatát. Így például a kolduló rendek katalógusaiban szereplő könyvcímek (könyvtáraikkal különösen behatóan foglalkoztam) azt mutatják, hogy e könyvekkel valóban dolgoztak, s a könyvtárat nem csupán múzeumnek tekintették. A könyvek elsősorban a tanítást és a prédikációt szolgálták, más jellegű könyvanyag igen ritkán szerepelt a gyűjteményben. A latin klasszikusok sem voltak meg s nyilvánvaló, hogy az olyan témákat, mint például az orvoslást sem tanulmányozták rendszeresen. Néhány könyvtár persze kivétel, mint például a yorki ágostonrendi kolduló barátok gyűjteménye, amelynek beszerzési politikája is igen rejtélyes.

Mindezen katalógusokat — amennyire csak lehetséges — környezetükkel együtt kell vizsgálni. Fontos tehát tudni, az egyetemeken azonos volt-e a kötelező irodalom egy-egy korban, hogy kortársak magánkönyvtárainak állománya tartalmilag hasonlóképpen épült-e fel, továbbá azt is vizsgálnunk kell, e könyvek milyen mértékben tartalmazták a kortárs eszmei áramlatokat. Mindezekkel a kérdésekkel bármely korból származó zárt vagy nyilvános gyűjtemény esetében szembe kell néznünk. Ilyen szempontból vizsgálandó tehát például a Sorbonne könyvtára 1338-ból, vagy a Bodley könyvtár 1674-es nyomtatott katalógusa, illetve a birminghami Irodalmi és Filozófiai Társaság 1795-ös állapota.

A 19. század elejének technikai könyvtárait jó példaként használhatjuk. Nyilvánvaló, hogy e könyvtárak kezdeményezői nem maguk a műszerészek vagy iparosok voltak, hanem olyan liberális gondolkozású emberek, mint például George Birbeck, Joseph Robertson és Thomas Hodgskin. Törekvésük eredményeként a könyvtár egy sajátos társadalmi réteg hatását mutatja, s kiváltképp a teológiai és a politikai művek hiányoztak. Az a könyvlista, amely azt mutatja, mit tartottak megfelelőnek arra, hogy egy technikai könyvtár állományába kerüljön, mutatja, mintegy 500 címet tartalmazott. 33 filozófiai, metafizikai és jogi mű volt benne, ide számítva a görög és latin klasszikusok fordításait is. A történelem (60 cím) érthetően inkább modern műveket tartalmazott, néhány kötet bírósági tárgyalás-leírást, a ruhaviselettel kapcsolatos könyveket, valamint Anglia egyszerűsített történetét. Következik 40 tétel útleírás, főleg a 18. századból. Külön részleget alkotott az életrajz, a politikai gazdaságtan, a képzőművészet és az iparművészet. A szépirodalmat Jane Austen, Sir Walter Scott, Maria Edgeworth, Mrs. Inchbald, valamint a Wakefieldi plébános (Oliver Goldsmith) és Robinson Crusoe képviselte. Az ilyen jellegű könyvek mellett találunk még a pártfogóktól származó jelentéktelen értékű és kevésbé érdekes könyvadományokat is. A technikai könyvtáraknak

nemcsak a felállítást kezdeményezték középosztálybeli származásúak. Ugy tűnik, kezdetben ugyan lelkesen használták ezeket a könyvtárakat a műszerészek, később mégis inkább a középosztály volt a használója. Például a Bronte nővérek is a Keighley Technikai Intézet mintegy 2.000 kötetes könyvtárából kölcsönöztek. Tudjuk, hogy 1850-ben Angliában 610 ilyen típusú intézet volt, Wales-ben 12, Skóciában 55, Írországbán 25, összesen tehát 702. Ezen intézetek könyvtárai 815.000 kötettel évente több mint 2 milliós kölcsönzést bonyolítottak le. Arról azonban sajnos keveset tudunk, kik kölcsönöztek és milyen könyveket. Ezért nehéz felbecsülni a társadalomra gyakorolt hatásukat is, annyi azonban bizonyos, hogy a közkönyvtárak megalapítása előtt igen jelentős szerepet játszottak a társadalom széles rétegei számára.

A kölcsönkönyvtárak is nagyon népszerűek voltak s az otthoni olvasás számára gazdag választékot biztosítottak. Nem csupán szépirodalmat gyűjtöttek, bár néhány utalás szerint a könyvtárak találkozóhelyévé váltak azoknak a felsőbb osztálybelieknek, akiknek idejük ugyan volt, de ízlésük kevésbé. Sokat elárul az a könyvlista, ami Jeanette Marshallnak, John Marshall professzor legidősebb gyermekének 1872 és 1895 közötti olvasmányait mutatja be. Úgy tűnik, kizárólag a Mudie-kölcsönkönyvtárat használta. Eleinte hetente olvasott egy-egy könyvet, többek között Thackeray, Wordsworth, Hannah More, Carlyle, Longfellow és Mrs. Henry Wood műveit. Néhány francia szerző és egy német cím is felbukkan az 1872-es első listán. Később ott szerepel George Eliot, Dickens, Morris, Kingsley, Jane Austen, George Sand, Balzac, Mme de Staël, valamint Auerbach néhány német műve. A század első felében egyéb osztályok számára is létesítettek könyvtárakat. Több könyvtárunk volt például a bányászoknak és hosszú ideig álltak a parókiái gyűjtemények a papság s a hivek rendelkezésére. A kölcsönkönyvtárakba a házi cselédség is beiratkozott, s kölcsönöztek is, ám sajnos nem tudjuk már, milyen könyveket. Charlotte M. Yonge azt írta egyik levelében, hogy „az ifjú cselédányokk olvasmányai között nincs megfelelőbb, mint a *Conversation with Cousin Rachel* (Beszélgetések Rachel kuzinnal)...Azután van még egy kis könyv *Girls* (Lányok) címmel, Hatchard kiadványa ... Ami a szépirodalmat illeti, a tizenéves szolgálólányok szívesen olvasnak mindenfélét s annál jobban kedvelik, minél kevésbé szól a szolgálókról”. Némelyik előkelő házban volt könyvtár a cselédség számára. Az igazán meglepő az, hogy a cselédség tudott olvasni és időt is talált rá magának.

A magánkönyvtárakban még közvetlenebbnek kell lennie a kapcsolatnak könyv és olvasó között. Három forrás alapján próbálhatjuk meg ezt bizonyítani. Az első a legegyszerűbb, mikor a könyvlistát a tulajdonos maga, vagy végrendeletének végrehajtója állította össze. A másodikat szorgos kutatómunkával rekonstruálhatjuk: az így nyert jegyzék tartalmazza a könyvtár fennmaradt könyveit, amelyeket az ex libris, a possessorbejegyzés vagy a kötés címei nyomán azonosíthatunk. A harmadik forrás korábbi korok könyvtárai esetében szükséges: írók könyvtárát rekonstruálhatjuk az írásaikban található utalások segítségével.

Az első terület általában kevés problémát okoz. Azonosítani kell a tulajdonost, nemcsak neve, hanem életrajza, és főleg halálának ideje és társadalmi helyzete

szerint. Jogász, orvos vagy teológus volt-e, s könyvei vajon csak szakmai érdeklődését tükrözik? A másik problémát azok a jegyzékek jelentik, amelyeket intézményeknek adtak. Ha bekerültek a kölcsönzésbe, úgy erről nyilvántartás készül, és néhány évvel az adományozás után rekonstruálható az állomány, s amennyiben az intézmény maga is fennmaradt, szükség szerint össze kell vetni a jegyzékeket a fennmaradt könyvanyaggal. A magánkönyvtárak számos korabeli jegyzékének összehasonlítása végül választ adhat arra a fontos kérdésre, mi volt a könyvtárak jelentősége a kor társadalmi eszméinek terjesztésében és megértetésében. Az összevetést én magam is megpróbáltam elvégezni a 14. és 15. századi olvasmányanyagon, Sears Jayne pedig az angol reneszánsz könyvtárait vizsgálta. Harrison és Laslett összehasonlította két polihisztor, John Locke és Isaac Newton 18. század elejéről származó könyveit. Locke-nál 2.197 cím szerepel, Newtonnál 1.792, a közös tételek száma 338. „E mindkettejüknél szereplő könyvek a szociniánus teológiával, kronológiával, közgazdasággal és filozófiával foglalkoznak ... Mindkettőnek volt még néhány azonos kézikönyve is ... a valóban figyelemre méltó hasonlóság — ez esetben csaknem azonosság — az utazási irodalom területén mutatkozik”. Kérdés tehát az, vajon milyen mértékben jelzik ezek a könyvek a kor szellemi érdeklődését?

Abban az esetben, ha a magánkönyvtárak állományát csak a fennmaradt könyvek alapján lehet rekonstruálni, az okozhat nehézséget, ha a könyvek szétszóródtak. Erre többek között John Donne könyvtára példa, amelyből Geoffrey Keynes hatvan kéziratot és nyomtatványt azonosított, s azóta újabbakat is sikerült felkutatni. Sajnos sok kiváló író, mint például Shakespeare is, semmi támpontot nem hagyott ránk könyveiről. Kísérletek már történtek ugyan arra, hogy feltérképezzék milyen könyvei lehettek volna, azoknak a könyveknek az alapján, amelyeket a színdarabjaiban használt fel.

Nem kevés veszélyeket rejt az a kísérlet is, ha azokat a könyveket, amelyeket egy szerző esetleg felhasznált, meghatározott jegyzékekhez rendelünk. Ha a szerző idéz is mások műveiből saját írásában, ez nem jelenti azt, hogy a teljes művet ismerte. R. M. Ogilvie például így ír a Lactantius könyvtár rekonstrukciójának bevezetőjében: „Célom szerint részleteiben megvizsgáltam a módszert és a technikát azt remélve, hogy el tudom különíteni a primer idézeteket azoktól, amelyeket másodkézből, kompendiumokból, antológiákból vagy más íróktól szerzett. Bizonyosság természetesen nem állítható, de bízom abban, hogy a vizsgálat eredményeként tisztább képet kaphatunk a Lactantius könyvtár anyagáról. Mindez ugyanakkor csak szerény adalékot jelent a korai 4. századi kultúra és művelődés értelmezéséhez”.

Ogilvie be tudta bizonyítani, hogy Lactantius a középkor kezdetét jelentette. Sok athéni és római irodalmi kincset ástak el ideiglenes sírokba, amelyeket azután a reneszánsz korában exhumáltak. Tudunk olyan kísérletről is, miszerint össze akarták állítani az első angol írók által ismert szerzők névsorát. Korántsem valószínű azonban, hogy az említett szerzők művei ténylegesen megtalálhatók voltak a 7. és 8. századi Angliában. T. J. Brown professzor kutatásaiból tudjuk, hogy a mintegy húsz idézett klasszikus szerző közül 12 költő s 6 prózaíró volt. A költők esetében mindig

fennáll az a lehetőség, hogy közvetve idézték, olyan grammatikai és más művekből, amelyek mára vagy elvesztek, vagy lappanganak. Nem valószínű, hogy egyaránt hozzáférhetetlen volt Terentius, Horatius, Martialis, Ausonius, az Anthologia latina, Quintilianus, Cicero vagy éppen Arisztotelész (ez persze nem vonatkozik Pseudo-Augustinus *Categoriae decem*-jére, amit Aldhelmus ismert). A latin irodalom tanulmányozása valójában a grammatikusok alacsony szintjén maradt.

Egy másik problémákkal teli eljárás szerint a könyvek tulajdonosait határozzuk meg a könyvbejegyzések alapján, legyenek azok tudósok vagy írók. Példa erre Robert Grosseteste-nek, Lincoln püspökének és az oxfordi ferencesek barátjának könyvtára a 13. század első feléből. A néhai Dr. Hunt azonosított olyan könyveket, amelyek Grosseteste könyvtárában voltak, olyan könyvek alapján, amelyeket ő vagy mások annotáltak, mára azonban már elvesztek. Egyidőben viszont — legalábbis úgy tudjuk — abban az oxfordi ferences kolostorban voltak, amelyre Grosseteste a könyveit hagyta. Leveleiben is találunk a könyvekre való utalásokat s egy későbbi szerző, a 15. századi teológus Thomas Gascoigne szintén hoz értékes bizonyítékokat. Rendelkezésünkre áll még egy jegyzék, amelynek könyveit maga Grosseteste, vagy egy kortárs oxfordi ferences, Adam Marsh ismerhetett. Nehézséget okoz a könyvek értékelése, továbbá Grosseteste kézírásának azonosítása épp abban az időben, amikor a tudósok által követett ductus rendkívül hasonló volt. Talán egyedül Hunt tudta ez utóbbi feladatot sikerrel megoldani. Ezt az eljárást ugyanakkor nem könnyű más esetekre is alkalmazni. Újabb módszer annak a miniátor iskolának a felismerése, ahonnan az értékesebb vagy akár a gyengébb színvonalú illuminációk származnak. A ilyen típusú kéziratok tanulmányozása felhasználja a művészettörténet mellett a ránkmaradt kötetek egész „archeológiáját” s végül képes arra, hogy egy bizonyos könyvtár könyveit — legyenek azok magán — illetve személyes gyűjteményben — egy bizonyos korszakra vonatkozóan sikerrel azonosítsa.

Mikor azonban már minden kétség nélkül megállapítottuk, mi volt a keresett könyvtár állományában, akkor is ritkán tudjuk bizonyossággal állítani, hogy az illető könyvet olvasták is. Robert Grosseteste könyvei esetében például a margináliák bizonyítják, hogy használták is a könyvtárat. Ugyanez mondható Petrarca és Boccaccio gyűjteményeiről is. Sok más magánkönyvtár viszont más céllal alapult. Ausonius gúnyolódik azokon, akik azért vásárolnak könyveket, hogy mutogassák, vagy mert a külsejük szép:

Emptis quod libris tibi Bibliotheca referta est,

Doctum et grammaticum te, Philomuse, putas.

Az említett komoly gyűjtők legtöbbször bibliophil volt s általában gazdag. Leginkább esztétikuma s nem pedig tartalma miatt kutatták fel a ritka és szép kéziratokat. A valóban használatra szánt könyvgyűjtemények viszont (ilyen volt John Locke és számos tudós könyvtára) nem szépek, hanem munkakönyvtárak. A „gentleman-ek könyvtáráként” ismert gyűjteményekben is gyakorta ott állottak olvasatlanul a klasszikusok szépen bekötött kötetei. E könyvtárak csupán a kor általános izlését mutatták, nem pedig az egyes olvasók érdeklődését.

A korai, azóta eltűnt vagy nagymértékben átalakult könyvtárak esetében igen fontos információforrást jelentenek a látogatók, illetve a vendégek beszámolóí. Az ilyen beszámolóók értéke természetesen attól függ, milyen céllal történt a látogatás. Az angol könyvtárak történetében rendkívül fontos beszámolót hagyott ránk John Leland a kolostorok felszámolásának idejéből. A jegyzék értékelésekor semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Lelandet a kolostorok és az egyházhoz tartozó intézmények látogatásakor elsősorban a brit szerzők művei érdekelték. Ugyanezzel a problémával találkozunk azoknál a kéziratoknál, amelyeket John Bale sorol fel *Brit és más írók indexe* (Index of British and other writers) címmel. Montfaucon elsődleges célja az itáliai könyvtárak látogatásakor az volt, hogy klasszikus kéziratokat kutasson fel. Sokkal általánosabb szemléletű Lomeier *De bibliothecis liber singularis* című írása, sok forrást felhasználva igen hasznos beszámoló a 17. század második felének európai könyvtáiról. Frissebb példa a Lord Curzon-tól származó tájékoztatás: ő a Közép-Keleten látogatott könyvtárakat, még mielőtt ezek könyvei szétszóródtak volna.

Azok a könyvek, amelyeket az egyetem vagy az iskola, illetve egy átlagos olvasó javasolt elolvasásra gyakran jelentős hatást fejtenek ki. A középkorban 250 éven keresztül két alapvető tankönyvet használtak, a Bibliát és Petrus Lombard *Szentenciáit*. Hatásukat igen jól felmérhetjük: nem csupán a tudósok generációira voltak befolyással, de általában magára az életre is. A középkori egyetemeken, a régi triviumban és a quadriviumban kiadott kötelező olvasmányok láthatólag nagy hatást gyakoroltak a művészetre és az irodalomra. Még az egyetemek alapítása előtt Alexander Neckam összeállította azon könyvek listáját, amelyeket a tudósok számára fontosnak tartott. Ez a jegyzék példáját adja a 12. század végi Párizsban gyakran olvasott könyveknek. Ismerünk még számos hasonló jegyzéket, amelyekből időről-időre nyomon követhetjük az intellektuális érdeklődést, korról-korra. Valószínűleg Thomas Barlow-tól, Lincoln püspökétől, aki 1642–1660 között Bodley könyvtárosa volt, származik egy későbbi példa. Listái a „fiatalabb és szegényebb diákoknak” készültek s bár a felsorolt címek száma nagy, egy tudós könyvtárának mégis csak szűk keresztmetszetét, e szempontból legalapvetőbb könyveit adják meg. Az ajánlás tekintélyes részét a teológiai anyag képezi, de jegyzékét „a történelem és a kronológia etc. könyveivel, illetve minden művészetek és a szabad művészetek szerzőivel, kritikusokkal és régiségbúvárokkal etc.” kezdi. Thomas Barlow rendkívül értékes információkat ad az akkor használt, s a 17. század első felének Angliájában az egyetemi, illetve a tudományos körök által nagyra becsült olvasmányokról. Ugyanakkor fontos adalékokat nyújt a szellemi képzésről s arról a szemléletmódról, ami abban az időben a diákokat s a tudósokat jellemezte. Később, a 19. század végén John Lubbock összeállította a száz legfontosabb könyv listáját, Lord Acton ugyancsak hasonló feladatot vállalt, mikor jegyzéket készített „azoknak az angol fiataloknak, akiknek az oktatása befejeződött, akik tehát tudnak már általános dolgokat, s nem készülnek hivatásra. Azt remélte, hogy a felsorolt művek tökéletesítik az ifjúság értelmét, ablakot nyitnak minden irányba s egyúttal az ifjak ismereteit saját koruk szintjére emeli, miszerint azok megismerik azt a (20–30) erőt, amely világunkat azzá tette, ami és még mindig uralkodik felette”.

Listája rendkívül egyéni, s választásainak indoklása is igen rejtélyes. Sokkal termékenyebb kísérletnek bizonyult a „Nyomdászat és az ember szelleme” kiállítás, ezt azonban nem szánták ajánló jegyzéknek a modern olvasó számára.

A társadalom valóságos olvasási szokásainak egyik legmegfelelőbb forrása a kölcsönzött könyvek jegyzéke. Természetesen — és ez probléma — a kölcsönzés ténye, akárcsak az, ha valakinek megvan egy könyv, nem jelentheti azt, hogy a könyveket szükségképpen olvasták is. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy valaki azért veszi magának a fáradságot, hogy rendszeresen könyvtárba járjon, s ott azért cserél könyveket, mert olvas. Az is igaz, hogy más okokból is tagja lehetett egy könyvtárnak, vagy egy olvasó társaságnak. Igen jól jellemzi ezt Eckstein 1792-ben készült festménye egy birminghami könyvklubról: a képen pipákat, poharakat s egy söröskorsót lehet látni, könyvet azonban egyet sem. A Jakobinus Klubhoz hasonlóan ezt is inkább konzervatív-ellenes szelleme miatt keresték fel, s nem annyira a könyvekért. A kölcsönzött könyvekről készült nyilvántartások száma általában nem magas, de ehelyütt mégis meg kell említenünk 3 könyvtárat a középkorból, a Vatikánt a későreneszánsz korából s egy 18. század végi könyvtár-társaságot. Ugyanazokat a kérdéseket tesszük fel minden esetben: milyen könyveket olvastak, s kik olvasták ezeket?

Fennmaradt egy könyvjegyzék, amely minden valószínűség szerint a Thorney bencés apátság 1324 és 1330 közötti állományát adja meg. Valószínűleg egy elég kis állományból válogatták, a *libri annuales*ből, mivel ugyanazok a művek ismétlődnek minden évben. Ezek a kötetek tehát annak a könyvtípusnak a képviselői, amelyre egy szerzetesnek az év során szüksége volt: elsősorban az egyházzatyák műveit találjuk itt, néhány modernebb író (Clairvaux-i Bernát, Hugo de St. Victor, Peter Cantor és Pierre de Blois), a Decretát és Hippokratész Aphorismáit. A barcelonai domokos kolostorban kb. 1250 és 1500 között készült *Assignationes Librorum* világosan megmutatja, hogy a szerzetesek csak szertartás-, illetve tanulmányi célú könyveket tartottak s mindegyikjüknek csak 2-3 könyve volt. Ez összhangban van egyik tanárunk, Romans-i Hubert véleményével. Ő ugyanis azt vallotta, hogy ha egy barátnak csak néhány könyve van, azt elolvassa, de ha több, akkor már nem. A középkorból származó utolsó dokumentumunk is egy szűkkörű társaságtól származik. Az oxfordi Merton College tagjai által 1372—1375-ben, illetve kb. 1410—1452-ben kölcsönzött filozófiai könyvek jegyzéke azt mutatja, hogy maguk a kölcsönzők már megszerezték a *magister artium* fokozatot és a kollégiumban tanító rangidősek voltak. E könyvek közül nyilvánvalóan több is alkalmas volt arra, hogy a tanár vagy a baccalaureus az órákon használja. Ezek az oktatók kikölcsönözték a szükséges szövegeket, mert feltételezésünk szerint nem engedhették meg maguknak a könyvvásárlást. Semmi mást nem találunk ebben a könyvtárban (és ebben hasonlít a szerzetesek gyűjteményeihez), ami ne tartozott volna a korabeli egyetemi studiumokhoz.

Egyik legfontosabb fennmaradt jegyzék 1475-ben készült a vatikáni könyvtárról. Arra kísérletet sem teszünk, hogy részletesen megvizsgáljuk az olvasókat, a kölcsönzött könyveket s a gyűjteménynek a korban játszott rendkívüli szerepét. A jegyzék két szempontból viszont mostani témánkkal is kapcsolatos.

Elsősorban az, hogy sok szöveget publikálás céljából kölcsönöztek. Pomponius Letus 1475. június 17-én egy Sallustius is tartalmazó könyvet kölcsönzött az 1490-es kiadásához. Christophorus Persona lefordított és kiadott három olyan görög szöveget (Origenész *Contra Celsum*, Procopius *De bello gotico* és Agathias *Historiarum libri*), amelyeket a vatikáni könyvtárból vett ki. Sulpizio da Veroli kiadta Vegetius *De re militari* I. könyvét és a *Strategematicont* Frontiustól, ugyancsak kölcsönzött kéziratok alapján. A bresciai Carolus Valgulius, Caesare Borgia titkára, 1494. június 24.-én kikölcsönözte Arrianus *Disputationes* című munkáját s fordítását még 1508 előtt kiadta Bresciában. Plutarchosz görög szövegét 1495.február 10.-én vette ki, hogy lefordítsa, és később ki is adták: *De virtute morum* (Brescia, 1497), *Praecepta Connubialia* (Brescia, 1497), *De musica* (Brescia, 1507) valamint *De placitis philosophorum* (Párizs, 1514). Braccio da Montone del Campano *Historiáját* 1495. február 11-én kölcsönözte ki egy milánói egyházi ember (clericus), Michael de Fero, s 1495. október 31-én már meg is jelentette nyomtatásban. Raphael Volaterranus a vatikáni könyvtárban lévő kézirat alapján adta ki 1509-ben Volterrában Procopius *De bello vandalico* című írását, amit 1504. augusztus 11-én kölcsönzött ki. Egyéb példák tanúsága szerint Giano Vitale használta Xenophon *De factis* kéziratát, a *Dictis Socratist* pedig Bessarion lefordította a római kiadásához, ami 1521-ben jelent meg s ugyanazén év június 16-án kölcsönözte ki. Alexander de Pazzi 1525. január 21-én vette ki a vatikáni könyvtárból Arisztotelész *Ars poeticáját*, lefordította, majd 1537-ben Bázelen kinyomtatták. Végül Camillo Peruschi, Altari püspöke a vatikáni könyvtárból kölcsönzött kötet alapján kiadta Aelianus *De varia historia* című munkáját 1545-ben, Rómában. E feljegyzésekhez, melyek a könyvtárnak a szövegek elterjesztésére tett nagy hatását jelzik, a szellemi élet ilyen izgalmas korszakában feltétlenül hozzá kell még fűznünk olyan kölcsönzők példáit is, akik nem tartoztak szorosan a pápai udvarhoz. Különös például, hogy a nyomdász Arnaldus Pannartz 1475. december 20-án kikölcsönözte Josephus *Antiquitates Judaicae* című munkájának egy másolatát, mikor azt már 1475. november 25-én Rómában kinyomtatta.

Nehéz, valójában szinte lehetetlen felmérni azon könyvek közvetlen hatását a társadalomra, amelyeket magánszemélyek kölcsönöztek ki. Az azonban igaz, hogy a kölcsönzés jól körülhatárolja a kor tudósainak érdeklődési körét. Két orvos például, Manente Leontini Firenzéből s Niccolo Guidecco Velencéből egyaránt kikölcsönözte Aetiust görögül, az előbbi Galenus, az utóbbi Hippokratész görög szövegével együtt. Guarinus Favorinus feltehetőleg azért vette ki Dioszkoridész *De materia medica I—VIII.* kötetét, hogy másolatot készítsen Lorenzo de Medici számára. A spanyol reneszánsz filozófus, Fernando de Cordoba kikölcsönözte Aegidius Romanus *De potestate papae* című munkáját. A német humanisták ugyancsak kölcsönöztek a vatikáni könyvtárból, így például a nürnbergi Laurentius Behaim, vagy a kemnoti Johann Tolhopf, Regensburg kanonokja. Behaim a „liber geomantie” tárgyköréből megszerezte a következő műveket: Aphorismi Zahelis *de virtutibus et dignitatibus planetarum*, illetve Gerardus és Albumansor *In astrologia*. Tolhopf, aki asztronómus volt, kikölcsönözte a Vatikánból Joachim Jeremiast és Ezechielt. A kiváló angol arisztotelianus humanista, William Latimer, Plutarchosz

*Moralia*ját és Arisztotelész *Etiká*ját kölcsönözte ki görögül, egy másik angol, John Stokesley, London püspöke, ugyancsak görög Plutarchoszt vett ki. Végül az a tény, hogy Giovanni Battista Brocchi da Imola 1487-ben, öt esztendővel etiópiai útja után az etiópiai zsoldárkönyvet használta, egy ebben a korban ritka nyelv tudására utal. Még két feljegyzés tűnik szempontunkból érdekesnek. Az a Diego Lopez de Zuniga, aki kikölcsönözte trebizondi Gregorius *De antiscii*s című művét, közreműködött a nevezetes *Biblia Complutensis* kiadásában. A toledói Fracisco Ximenes használta a görög *Ótestamentum* két kötetét, amelyre az alcalai *Biblia Polyglotta* kiadásához volt szüksége. A kölcsönzők ilyen jellegű följegyzései a könyvtártörténet legfontosabb dokumentumainak tekinthetők. Az érett reneszánsz idején ez a jelentős könyvtár erős befolyást gyakorolt az itáliai, főképpen azonban a római szellemi életre.

A 16. 17. és 18. század olvasási szokásainak legtöbb bizonyítékát a köz-, illetve magánkönyvtárak katalógusai, valamint a könyvkereskedők nyújtják. A közkönyvtár fogalmát itt abban az értelemben használjuk, hogy a gyűjtemény egy intézmény vagy társaság tagjai számára nyitott. A kölcsönzésre vonatkozó dokumentumok sajnos nagyon ritkák. Külön szerencse, hogy rendelkezésünkre állanak a bristoli Könyvtár Egyesület 1773 és 1857 közötti kölcsönzési listái. Kiváltképp értékesé válik számunkra azért, mert Robert Southey és Samuel Taylor Coleridge költők 1793 és 1798 között mindketten használták e könyvtárat, s így megismerhettük az őket érdeklő könyveket. Az Egyesület történetének egy korai szakaszáról, az 1773 és 1784 közötti időről már tanulmány is készült. Ugyanakkor mégsem használhatjuk fel ezt a könyvek társadalmi hatásának forrásaként, hiszen a látogatók kizárólag a közép- és felső-közép osztályból kerültek ki. A többi osztály esetében nyilvánvalóan máshol kell keresnünk a megfelelő forrást, a népszerű kölcsönkönyvtárak feljegyzései ugyanis mai ismereteink szerint nem maradtak fenn ezidőből. Az úgynevezett könnyű irodalom nyilvánvalóan száműzve volt a Bristol Könyvtár polcairól, az olvasók kétségtelenül a társadalom komoly, fennkölt lelkületű, konzervatív tagjai közül kerültek ki. Nem nagyon érdekelte őket például sem a politika, sem a vallás, de még az orvosi könyveket sem igen olvasták. A vizsgált időszakban 900 könyvre mintegy 13.500 kölcsönzés esett. Ennek felét a történelem, a helytörténeti régiségek, illetve az utazási irodalom jelentette, ezután következett a belletrisztika (3.313 kölcsönzés), a „vegyes” (949 kölcsönzés), a filozófia (844 kölcsönzés), a természettörténet és a kémia (816 kölcsönzés), a teológia és az egyháztörténet (606 kölcsönzés), valamint a jogtudomány (447 kölcsönzés). Legnépszerűbbek az utazási és a történelmi művek voltak, a lista élén Sterne és Fielding áll. A belletrisztika területén is sokkal inkább a szerzőkről szóló műveket [*biográfákat*] keresték, mintsem a primér szépirodalmi műveket. A feljegyzések ugyan rendkívül alkalmasak arra, hogy segítségükkel felmérjük a kor közizlését, ám a társadalom érdeklődésének mégis csak egy aspektusát adhatják vissza. Az ilyen társaságok tagsága kétségtelenül azt jelenti, hogy hasonló gondolkozású emberek olvasták a könyvtárakban megtalálható könyveket, és vitatták meg a könyvekben népszerűsített eszméket. Nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy meg tudták őrizni a társadalom stabilitását az európai forradalmak idején.

Kifogásolni lehetne, hogy az felhozott példák meglehetősen szelektívek. Kimaradt több olyan könyvtártípus, amelynek nagy volt a hatása. Kihagyunk olyan intézményt, mint például a Londoni Könyvtár (részben azért, mert igazán a 19. század vége felé válik jelentőssé), nem említettük a számos iskolai könyvtárat és a kisebb közkönyvtárat sem, pedig ilyen könyvtárak is működtek. Ugyanakkor ezek a példák a terjedelem adta kereteken belül elégségesek arra, hogy a könyvtárak kutatásában alkalmazott módszereket bemutassuk, s ezzel választ kapjunk a dolgozat elején feltett kérdésekre: hol és milyen könyvekkel találkozunk bizonyos korokban, kik juthattak hozzájuk és milyen bizonyítékaink vannak használatukra? A könyveknek általában a társadalomra, szűkebben azonban a társadalom egyes rétegeire gyakorolt hatását úgy mérhetjük fel hitelesen, ha nagy számú és részletes információt gyűjtünk össze. A könyv jelenléte s a kölcsönzések jegyzéke azonban mégsem nyújt elegendő bizonyítékot arra, hogy a könyvet érdemben használták is, vagy használata valamely (pozitív vagy egyéb) hatással volt a társadalomra. Nem szabad tehát a gyakran oly hiányos bizonyítékokból elhamarkodottan maradandó következtetéseket levonni.

B 193435